

УДК 347.736.54

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2025.37.06>

ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

Самох Микола Юрійович,
orcid.org/0009-0004-8278-6015
аспірант кафедри цивільно-правових
дисциплін
(Одеський державний університет
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

У статті здійснено комплексний правовий аналіз інституту визнання правочинів недійсними як одного з ключових способів захисту порушених прав та інтересів. У фокусі дослідження перебувають матеріально-правові та процесуальні аспекти застосування цього інституту в умовах сучасної української правової системи. Проаналізовано чинне законодавство України, зокрема положення Цивільного кодексу України та Кодексу України з процедур банкрутства, що регулюють підстави та правові наслідки недійсності правочинів, а також проведено класифікацію нікчемних і оспорюваних правочинів.

Методологічну основу дослідження становлять формально-юридичний, порівняльно-правовий та системно-структурний методи, які дозволили розкрити зміст недійсності правочинів як правової категорії та інструмента захисту.

Висвітлено практичні труднощі реалізації цього способу захисту в національній юрисдикції, включаючи зловживання правом на оскарження, суперечності в судовій практиці та потребу у вдосконаленні законодавчого регулювання. Обґрунтовано необхідність забезпечення балансу між стабільністю цивільного обігу та інтересами учасників правовідносин, які діють добросовісно.

На основі аналізу досліджуваної інформації автор дійшов висновку про те, що інститут недійсності правочинів має не лише ретроспективну, а й превентивну функцію, а його подальший розвиток пов'язаний з удосконаленням правозастосовної практики та формуванням єдиної доктрини щодо добросовісності, волевиявлення та публічного порядку в межах цивільного права.

Ключові слова: правочин, недійсність, захист прав, нікчемний, оспорюваний, реституція, добросовісність, цивільне право, банкрутство.

INVALIDATION OF TRANSACTIONS AS A WAY TO PROTECT VIOLATED RIGHTS AND INTERESTS

Samokh Mykola Yuriiovych,
orcid.org/0009-0004-8278-6015
Postgraduate Student at the Department
of Civil Law Disciplines
(Odessa State University of Internal
Affairs, Odesa, Ukraine)

The article provides a comprehensive legal analysis of the institution of invalidating transactions as one of the key ways to protect violated rights and interests. The focus of the study is on the substantive-legal and procedural aspects of the application of this institution in the conditions of the modern Ukrainian legal system. The current legislation of Ukraine was analyzed, in particular the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, which regulate the grounds and legal consequences of the invalidity of transactions, and a classification of void and contested transactions was carried out.

The methodological basis of the study is formal-legal, comparative-legal and systemic-structural methods, which allowed us to reveal the content of the invalidity of transactions as a legal category and a tool of protection.

The practical difficulties of implementing this method of protection in the national jurisdiction are highlighted, including abuse of the right to appeal, contradictions in judicial practice and the need to improve legislative regulation. The need to ensure a balance between the stability of civil circulation and the interests of participants in legal relations who act in good faith is substantiated.

Based on the analysis of the researched information, the author concluded that the institution of invalidity of transactions has not only a retrospective, but also a preventive function, and its further development is associated with the improvement of law enforcement practice and the formation of a unified doctrine regarding good faith, expression of will, and public order within the framework of civil law.

Key words: transaction, invalidity, protection of rights, null and void, disputed, restitution, good faith, civil law, bankruptcy.

Постановка теми та її актуальність. У сучасних умовах трансформації правової системи України, посилення ролі судового захисту прав та свобод громадян та суб'єктів господарювання особливого значення набувають ефективні, правові й справедливі механізми захисту порушених прав. Одним із таких засобів є інститут визнання правочинів недійсними – правовий інструмент, покликаний нейтралізувати наслідки правопорушень у сфері зобов'язальних та речових правовідносин, а також забезпечити стабільність цивільного обороту. Його значущість обумовлена не лише здатністю усунути правові наслідки недобросовісної чи протиправної поведінки сторін, а й превентивним потенціалом стримування порушень законності.

Актуальність теми зумовлюється також численними проблемами у правозастосовній практиці: непослідовністю судових рішень у справах про недійсність правочинів, складністю доведення обставин, що свідчать про наявність порушень при укладенні договорів, а також ризиком зловживань позовами з метою уникнення виконання зобов'язань. Водночас, європейський вектор розвитку українського права потребує осмислення інституту недійсності правочинів у контексті принципів добросовісності, пропорційності, юридичної визначеності та верховенства права.

Отже, необхідність комплексного дослідження правової природи, умов, підстав та наслідків недійсності правочинів є актуальною як у теоретичному, так і в прикладному вимірах. Вона зумовлена потребою у підвищенні ефективності цивільно-правового захисту, уніфікації судової практики та гармонізації українського законодавства із правом Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика визнання правочинів недійсними постійно перебуває у полі зору вітчизняних та зарубіжних науковців, однак із урахуванням динамічності правозастосовної практики та євроінтеграційного вектора розвитку правової системи України, вона потребує постійного оновлення та переосмислення.

Серед фундаментальних праць слід відзначити дослідження О.В. Дзери та Н.С. Кузнецової, які висвітлили недійсність як окремий правовий феномен у контексті загальної теорії цивільного права. У багатьох наукових дослідженнях міститься докладний аналіз окремих підстав недійсності правочинів, однак увага до судової практики в них є обмеженою.

Також у сучасних наукових публікаціях посилено акцент на проблемах реституції, зловживання правом на оскарження, перевірки добросовісності та взаємодії інституту недійсності з договірною відповідальністю.

Отже, аналіз наявних досліджень свідчить про наукову значущість теми та водночас – про наявність прогалин, що зумовлює актуальність подальших комплексних досліджень правових, практичних і методологічних аспектів визнання правочинів недійсними як способу захисту порушених прав

Мета дослідження. Метою даного дослідження є комплексне науково-правове осмислення інституту визнання правочинів недійсними як одного із засобів захисту порушених цивільних прав та інтересів, з урахуванням сучасної нормативної бази, доктринальних підходів та актуальної судової практики.

У межах досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких завдань:

- визначити теоретичну сутність недійсності правочинів як правової категорії;
- проаналізувати підстави та наслідки недійсності правочинів відповідно до чинного законодавства України;
- дослідити співвідношення між нікчемними та оспорюваними правочинами;
- з'ясувати роль принципів добросовісності, справедливості та публічного порядку у контексті застосування інституту недійсності;
- окреслити особливості правозастосування та основні проблеми реалізації визнання правочинів недійсними у судовій практиці;
- виявити можливості вдосконалення чинного законодавства та формування єдиної доктрини правозастосування у сфері недійсності правочинів.

Досягнення поставленої мети дозволяє не лише поглибити наукове розуміння інституту недійсності правочинів, а й сформулювати практичні рекомендації щодо його ефективного застосування як інструмента захисту цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. Як визначено ст. 15 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання чи оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства [1]. У межах цієї статті право на захист розглядається як суб'єктивне цивільне право особи, що реалізується у разі порушення, невизнання або оспорювання її законних прав чи інтересів. Таке право може виникати, зокрема, у ситуаціях, коли інша сторона не виконує або неналежно виконує зобов'язання, коли рухоме чи нерухоме майно утримується чи набувається без правових підстав, а також коли виникають

спори щодо належності цивільних прав, наприклад, щодо права власності чи спадкування [2, с. 52–53].

Статтею 16 ЦК України визначені способи захисту цивільних прав та інтересів судами, переважна більшість яких може застосовуватися учасниками для захисту правовідносин договірною характеру.

Інститут визнання правочинів недійсними займає важливе місце в системі способів захисту цивільних прав та інтересів. Його правова природа передбачає усунення із цивільного обігу правових конструкцій, що не відповідають вимогам закону або порушують засади добросовісності, справедливості чи публічного порядку.

Недійсність правочину є одним із ключових інститутів цивільного права, що позбавляє правочин юридичної сили або унеможливорює виникнення передбачених ним правових наслідків у випадку порушення встановлених законом вимог. Цей інститут спрямований на підтримання рівноваги між принципом автономії волі сторін та потребою у забезпеченні правопорядку, водночас гарантує захист інтересів як учасників правочину, так і третіх осіб.

Визнання правочину недійсним – це один із найпоширеніших на сьогодні способів захисту цивільних прав та інтересів, суть і значення якого розкривається через припинення регулятивної сили правочину як юридичного факту, тобто визнання його таким, що не породжує юридичних наслідків [3, с. 26].

Слід зазначити, що стаття 204 ЦК України закріплює презумпцію правомірності правочину. Ця презумпція означає, що вчинений правочин вважається правомірним, тобто таким, що породжує, змінює або припиняє цивільні права та обов'язки, доки ця презумпція не буде спростована, зокрема, на підставі рішення суду, яке набрало законної сили [1].

У разі неспростування презумпції правомірності правочину, всі права, набуті сторонами правочину за ним, повинні безперешкодно здійснюватися, а обов'язки, що виникли внаслідок вчинення правочину, підлягають виконанню.

Відповідно до ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1–3, 5 та 6 ст. 203 ЦК України, яка визначає загальні вимоги, дотримання яких є необхідним для чинності правочину, а саме:

- зміст правочину не повинен суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам;
- особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;
- правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;
- правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Недійсність правочину як приватно-правова категорія, покликана не допускати або прискіпати порушення цивільних прав та інтересів або ж їх відновлювати. По своїй суті ініціювання спору про недійсність договору не для захисту цивільних прав та інтересів є недопустимим.

Завданням цивільного судочинства є ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Такий захист можливий за умови, що права, свободи чи інтереси власне порушені, а учасники цивільного обороту використовують цивільне судочинство для такого захисту.

Чинне законодавство України (частини 2 та 3 ст. 15 ЦК України) визначає такі види недійсних правочинів:

- нікчемний (*void-ab initio*) – правочин, недійсність якого встановлена законом. Визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

- оспорюваний (*voidable*) – правочин, недійсність якого прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом.

Варто зазначити, що відповідно до чинного законодавства України, нікчемними за законом вважаються правочини, що вчинені:

- 1) без дотримання обов'язкової письмової форми (для яких встановлена законом виключно письмова форма) (стаття 208 ЦК України);

- 2) без дотримання вимоги закону про нотаріальне посвідчення (статті 219, 220 ЦК України);

- 3) малолітньою особою за межами своєї цивільної дієздатності (стаття 221 ЦК України);

- 4) особою, цивільна дієздатність якої обмежена за межами її цивільної дієздатності (стаття 223 ЦК України);

- 5) без дозволу органів опіки та піклування (стаття 224 ЦК України);

- 6) якщо своєю суттю порушують публічний порядок (стаття 228 ЦК України).

У свою чергу, підставами для визнання оспорюваного правочину недійсним є:

- 1) помилка (ст. 229 ЦК України) – існує помилкове уявлення про природу правочину, права/обов'язки, властивості речі. Така помилка має бути істотною (з фундаментальної точки зору сторони);

- 2) обман (ст. 230 ЦК України) – одна зі сторін навмисно вводить іншу в оману щодо обставин правочину, які безпосередньо вплинули на волевиявлення;

- 3) насильство (ст. 231 ЦК України) – примус фізичний чи моральний з боку третьої особи чи учасника, що зробив волевиявлення неприродним і недобровільним;

- 4) зловмисна домовленість представника (ст. 232 ЦК України) – представник сторони, діючи всупереч інтересу довірителя, узгодив умови, що суперечать йому;

- 5) фіктивний правочин (ст. 234 ЦК України) – укладення формального правочину з метою приховати справжні правовідносини;

- 6) удаваний правочин (ст. 235 ЦК України) – правочин, що слугує прикриттям іншого, реального правочину;

- 7) тяжкі обставини (ст. 233 ЦК України) – обставини, не передбачені стороною, що суттєво ускладнюють виконання або змінюють характер правочину.

Варто зауважити, що актуальна судова практика свідчить про те, що перелік підстав недійсності правочину, визначений ЦК України не є вичерпним чи «замкненим», оскільки будь-який правочин, що не відповідає загальним вимогам чинності (ст. 203 ЦК України), може бути оскаржений і за результатами такого оскарження визнаний судом недійсним. Основний момент полягає у тому, що відповідні підстави недійсності повинні існувати в момент укладення правочину, і саме тому суд визнає правочин недійсним. У процесі доказування позивач має довести наявність факту та суттєвості підстави.

Також варто наголосити на тому, що приватно-правовий інструментарій (зокрема, ініціювання спору про недійсність правочину не для захисту цивільних прав та інтересів) не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту для невиконання публічних обов'язків, звільнення майна з-під арешту в публічних відносинах або створення преюдиційного рішення суду для публічних відносин.

Таким чином, спростування презумпції правомірності правочину відбувається коли недійсність правочину прямо встановлена законом (тобто має місце його нікчемність)

або якщо він визнаний судом недійсним, тобто існує рішення суду, яке набрало законної сили (оспорюваний правочин визнаний судом недійсним).

Відповідно до статей 16, 203, 215 ЦК України для визнання судом оспорюваного правочину недійсним необхідним є:

- пред'явлення позову однією із сторін правочину або іншою заінтересованою особою;
- наявність підстав для оспорення правочину;
- встановлення, чи порушується (не визнається або оспорюється) суб'єктивне цивільне право або інтерес особи, яка звернулася до суду.

Таке розуміння визнання правочину недійсним, як способу захисту, є усталеним у судовій практиці.

Слід зазначити, що із набранням чинності у 2019 році Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ), на законодавчому рівні з'явилась регламентація та чіткі підстави для захисту прав кредиторів у процедурі банкрутства (юридичних осіб) та неплатоспроможності (фізичних осіб) у випадку вчинення боржником фраздаторних правочинів (тих правочинів, що вчинені на шкоду кредитуру).

Відповідно до частин 1, 2 ст. 42 КУзПБ, господарський суд у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитуру може визнати недійсними правочини або спростувати майнові дії, вчинені боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, якщо вони порушили права боржника або кредитуру, з таких підстав:

- боржник виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку;
- боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим;
- боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами, відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредитуру;
- боржник оплатив іншій особі або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредитуру до боржника перевищувала вартість майна;
- боржник узяв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог.

Правочини, вчинені боржником протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, можуть бути визнані недійсними господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитуру також з таких підстав:

- боржник безоплатно здійснив відчуження майна, взяв на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, відмовився від власних майнових вимог;
- боржник уклав договір із заінтересованою особою;
- боржник уклав договір дарування [4].

Щодо правових наслідків недійсності правочину, то ст. 216 ЦК України визначено, що недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості

такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін.

Також суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Слід звернути увагу на те, що недійсною може бути визнана й окрема частина правочину. Проте недійсність окремої частини правочину не тягне за собою недійсності інших його частин і правочину загалом, якщо можна припустити, що він був би вчинений і без включення до нього недійсної частини (ст. 217 ЦК України) [1].

Такі ж правові наслідки визнання недійсним і фраздаторних правочинів. Частиною 3 ст. 42 КУзПБ визначено, що у разі визнання недійсними правочинів боржника з підстав, передбачених ч. 1 або 2 цієї статті, сторона за таким правочином зобов'язана повернути боржнику майно, яке вона отримала від боржника, а в разі неможливості повернути майно в натурі – відшкодувати його вартість грошовими коштами за ринковими цінами, що існували на момент вчинення правочину [4].

В юридичній літературі за обов'язком повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання недійсного правочину, закріпився термін «реституція» [5, с. 323].

Реституція – це повернення сторін до первісного юридичного стану. Інститут реституції (*restitutio in integrum*) був напрацьований у римському праві. Його використовували римські претори в тих випадках, коли наявні правові норми не забезпечували справедливе вирішення спору [6, с. 187].

Реституція – це обов'язковий цивільно-правовий механізм, який надає можливість повернути майно або грошовий еквівалент у результаті визнання правочину недійсним. Вона спрямована на відновлення *status quo ante* (становища, що існувало раніше) та захист права власності, і має пріоритет перед іншими способами захисту, такими як кондикція.

Як і реституція, кондикція (*condictio*) зародилася в римському праві. Кондикція – це позадоговірний спосіб захисту майнових прав, спрямований на витребування або повернення майна, яке було отримано чи збережено без достатньої правової підстави. Вона може бути застосована самостійно, як основний спосіб захисту, і субсидіарно, додатково до реституції, коли основна правова схема не охоплює ситуацію [7, с. 36].

Відповідно до положень ЦК України, належним способом захисту за наявності відносин, які виникли у зв'язку з вчиненням особами правочину та внаслідок подальшого визнання його недійсним, є саме реституція.

За таких обставин кондикція, як і відшкодування винною стороною правочину іншій стороні збитків та моральної шкоди, може застосовуватися як цивільно-правовий наслідок визнання правочину недійсним лише як додаткова до реституції вимога, така, що має субсидіарний характер. Це можливо в тих випадках, коли реституція не забезпечує повне відновлення порушеного права сторони правочину [8, с. 50].

Слід відзначити, що застосування інституту недійсності правочинів у цивільному праві України тісно пов'язане з реалізацією основних принципів приватного права – добросовісності, справедливості та публічного порядку. Ці принципи виконують не лише етичну, а й нормативну функцію, коригуючи межі допустимої

свободи договору та забезпечуючи баланс між автономією волі та правовою безпекою обігу.

Принцип добросовісності, закріплений у статті 3 ЦК України, є одним із ключових орієнтирів для оцінки поведінки сторін у договірних зобов'язаннях. У судовій практиці він набуває особливого значення при вирішенні спорів про недійсність правочинів, укладених із порушенням інтересів третіх осіб або у випадках очевидного зловживання правом. Так, у постанові Верховного Суду від 29.05.2024 року у справі № 910/5808/20 вказано, що поведінка сторін при укладенні правочину має відповідати критеріям розумності і добросовісності, а доведена недобросовісність є самостійною підставою для визнання правочину недійсним [9]. Судова практика також виходить із презумпції добросовісності набувача, що обумовлює необхідність надання позивачем належних доказів недобросовісності іншої сторони правочину, зокрема у випадках витребування майна з чужого незаконного володіння (ст. 388 ЦК України).

Не менш важливим є принцип справедливості, який, хоча і не має самостійної норми прямої дії, відіграє істотну роль у формуванні правових підходів до оцінки обставин правочину. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 07.09.2022 року у справі № 910/16579/20 зазначено, що зміст і мета правочину не можуть суперечити справедливості як фундаментальному критерію цивільного правопорядку [10]. Таким чином, правозастосування у сфері недійсності правочинів дедалі більше тяжіє до змістовного, а не лише формального підходу, де формально бездоганий правочин може бути визнаний недійсним, якщо його зміст або наслідки суперечать елементарним вимогам справедливості.

Окремої уваги заслуговує роль принципу публічного порядку у визначенні меж допустимості приватної автономії сторін. Порушення публічного порядку визнається безумовною підставою для нікчемності правочину, незалежно від волевиявлення сторін. Наприклад, у постанові по справі № 638/9047/19 від 13.09.2023 року Верховний Суд підкреслив, що правочини, які мають на меті уникнення законного стягнення коштів, є такими, що суперечать публічному порядку і не підлягають легалізації через механізми добросовісного набуття [11]. Тим самим суд підтвердив пріоритет публічного інтересу над приватним у випадках грубого порушення засад правопорядку.

Таким чином, принципи добросовісності, справедливості та публічного порядку є невід'ємними складовими інституту недійсності правочинів. Вони виконують функцію правових орієнтирів, які дозволяють гнучко реагувати на ситуації, в яких формально укладені правочини суперечать змістовним вимогам цивільного права. Удосконалення законодавства у цій сфері має полягати не лише в уточненні підстав недійсності, але й у поглибленні методології тлумачення і застосування зазначених принципів.

Незважаючи на формальну визначеність підстав і наслідків недійсності правочинів у ЦК України, їх практична реалізація національною юрисдикцією супроводжується низкою системних труднощів. Серед ключових проблем слід виокремити зловживання правом на оскарження, суперечності у судовій практиці та нормативну фрагментарність регулювання.

По-перше, у судовій практиці набуває поширення явище зловживання правом на визнання правочину недійсним. Зокрема, інститут недійсності використовується сторонами не як засіб поновлення порушених прав, а як інструмент тиску, уникнення відповідальності чи незаконного витіснення контрагента з договірної зв'язку. Як слушно зазначено у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07.02.2024 року у справі № 914/6251/20, правочин, укладений з метою ухилення від виконання зобов'язань перед кредиторами, є фraudаторним і не може бути

засобом легалізації добросовісності [12]. У цьому ж контексті спостерігається тенденція до оскарження правочинів із незначними формальними порушеннями, без фактичного настання шкоди, що суперечить принципам добросовісності та розумності (ст. 3 ЦК України).

По-друге, відсутність єдиного підходу до класифікації і кваліфікації різного роду правочинів (зокрема, фраздаторних, фіктивних і удаваних) породжує колізії в судовій практиці. У постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24.11.2021 року по справі № 905/2030/19 наголошено на необхідності розмежування фіктивності як спотворення волевиявлення та фраздаторності як зловживання правом за наявності реального волевиявлення [13]. Проте аналіз чинної практики свідчить, що правові позиції судів щодо критеріїв розмежування залишаються суперечливими. Це знижує передбачуваність судових рішень та спричиняє неоднозначне тлумачення правових наслідків недійсності.

По-третє, суттєвою проблемою є неузгодженість правового регулювання щодо наслідків недійсності правочинів, особливо в аспекті добросовісного набуття. У постанові від 22.05.2024 року по справі № 924/408/21 Велика Палата Верховного Суду зазначила, що визнання правочину недійсним не створює автоматичного обов'язку витребувати майно у добросовісного набувача без доведення його обізнаності щодо фраздаторності дій попереднього власника [14]. Такий підхід обмежує ефективність реституції як основного способу відновлення порушених прав, зводячи її до формального механізму із множинними винятками, що дискредитує саму сутність інституту недійсності.

Висновки. Таким чином, сучасна правозастосовна практика виявляє низку структурних недоліків інституту недійсності правочинів. Їх подолання потребує комплексного законодавчого оновлення, зокрема: впровадження чітких критеріїв добросовісності сторін, систематизації підстав недійсності, розширення інструментарію компенсаційних наслідків, а також уніфікації судових підходів через видання узагальнень Верховного Суду. Без цих заходів інститут недійсності залишається непередбачуваним і надмірно формалізованим, що підриває ефективність цивільно-правового захисту.

Поряд з цим, інститут недійсності правочинів має багатовимірне значення в цивільному праві та банкрутстві. Він не лише дозволяє відновити порушені права шляхом скасування неправомірних угод, але й виконує важливу превентивну функцію. Сам факт наявності у правовій системі дієвого механізму визнання правочину недійсним стимулює учасників цивільного обороту дотримуватись закону та діяти добросовісно. Водночас, удосконалення цього інституту можливе лише за умов системного підходу до нормотворчості, практики його застосування та правничої освіти.

З огляду на вищенаведене, визнання правочинів недійсними постає як один з найгнучкіших та водночас найскладніших способів захисту. Його застосування вимагає високого рівня професійності як від адвокатів, так і від суддів, оскільки часто йдеться не лише про юридичну формалізацію, а й про глибоку оцінку соціальних, етичних та економічних аспектів правовідносин. Перспективним є подальше осмислення цього інституту в контексті європейської інтеграції України, гармонізації приватного права та впровадження новітніх правових доктрин.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.06.2025).

2. Подвірна О. В., Киричук Б. С. Теоретичні й практичні аспекти визнання правочину недійсним у цивільному судочинстві України та зарубіжних держав. *Порівняльно-аналітичне право*. 2021. № 4. С. 104–107.
3. Самбір О.Є. Помилка, що має істотне значення як підстава для визнання правочину недійсним. *Підприємництво, господарство і справа*. Серія «Цивільне право і процес». 2017. № 4. С. 24–27.
4. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 року. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19> (дата звернення: 18.06.2025).
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. 1. 752 с.
6. Давидова І.В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2013. Вип. 23. Ч. I. Т. 1. С. 186–189.
7. Колєсник Т.В., Клемпарський М.М., Назимко О.В. Правові наслідки недійсності правочинів у цивільному праві України: проблеми та перспективи. *Правовий часопис Донбасу*. 2025. № 1. С. 34–39. <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2025-90-34-39> (дата звернення: 18.06.2025).
8. Романюк Я.М. Цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним: чи потрібні зміни? *Нове українське право*. 2023. Вип. 1. С. 48–53.
9. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29.05.2024 року у справі № 910/5808/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065584> (дата звернення: 18.06.2025).
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.09.2022 року у справі № 910/16579/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105842132> (дата звернення: 18.06.2025).
11. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13.09.2023 р. у справі № 638/9047/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117581234> (дата звернення: 18.06.2025).
12. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07.02.2024 року у справі № 914/6251/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116855321> (дата звернення: 18.06.2025).
13. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24.11.2021 року у справі № 905/2030/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101036174> (дата звернення: 18.06.2025).
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.05.2024 року у справі № 924/408/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123485099> (дата звернення: 18.06.2025).

Дата надходження статті до редакції: 07.06.2025

Дата затвердження статті до друку: 19.06.2025

Дата публікації статті: 03.10.2025